QIZILQUM SAHROSI SHAROITIDA AHOLINING JOYLASHISH O‘RNI

Xo‘janiyazova Kamola Boltayevna
Urganch tuman 46-sonli maktab tarix fani o‘qituvchisi

Qabul qilindi: 22.10.2025
Ko‘rib chiqildi: 23.10.2025
Tasdiqlandi: 24.10.2025

Kalit so‘zlar:
Qizilqum sahrosi, aholining joylashuvi, tabiiy sharoit, suv resurslari, chorvachilik, iqtisodiy faoliyat.

Ключевые слова.
Пустыня Кызылкум, расселение населения, природные условия, водные ресурсы, скотоводство, экономическая деятельность.

Key words:
Kyzylkum Desert, population distribution, natural conditions, water resources, livestock breeding, economic activity.

Annotatsiya. Mazkur tezisda Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashuvi, tabiiy-geografik omillar ta’siri hamda ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning hududiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda suv resurslari, iqlim sharoiti, transport yo‘llari va iqtisodiy imkoniyatlarning aholining yashash joylarini tanlashdagi ahamiyati o‘rganilgan. Qizilqum hududida aholi asosan daryo vodiylari, quduqlar va cho‘l oazislari atrofida joylashgan bo‘lib, bu joylarda chorvachilik, qumli dehqonchilik va foydali qazilmalarni qazib olish asosiy tirikchilik manbai hisoblanadi. Tadqiqot natijalari cho‘l sharoitida yashovchi aholining tabiiy muhitga moslashuv strategiyalarini ochib beradi hamda mintaqaning demografik va iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini yoritadi.

Аннотация. В данной тезисной работе рассматриваются особенности размещения населения в условиях пустыни Кызылкум, влияние природно-географических факторов и социально-экономическая деятельность населения. Исследование показывает, что население в основном сосредоточено вдоль речных долин, вокруг колодцев и оазисов, где развиты скотоводство, песчаное земледелие и добыча полезных ископаемых. Проанализированы роль водных ресурсов, климатические условия и транспортная доступность в формировании системы расселения. Результаты исследования позволяют определить особенности адаптации населения к пустынной среде и перспективы социально-экономического развития региона.

Annotation. This thesis examines the settlement patterns of the population in the Kyzylkum Desert, focusing on the influence of natural and socio-economic factors. The study analyzes how water availability, climate conditions, and transportation infrastructure shape population distribution. It is revealed that most inhabitants are concentrated near river valleys, wells, and oases, where livestock breeding, sand agriculture, and mineral extraction are the main livelihoods. The findings highlight how people adapt to the harsh desert environment and provide insights into the demographic and economic development prospects of the region.

Kirish. Qizilqum sahrosi O‘zbekistonning shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, mamlakat hududining qariyb 40 foizini egallaydi va o‘zining quruq iqlimi, kam yog‘in-sochinli tabiati hamda keng qumli maydonlari bilan ajralib turadi. Ushbu hududda aholining joylashish jarayoni asosan tabiiy-geografik omillarga bog‘liq bo‘lib, suv resurslari, iqlim, yerning unumdorligi va transport yo‘llari muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixan Qizilqum hududida aholi asosan daryo vodiylari, quduqlar va oazislar atrofida to‘plangan, bu esa ularning cho‘l sharoitiga moslashgan hayot tarzini shakllantirgan. Bugungi kunda ham bu hududda yashovchi aholining asosiy faoliyati chorvachilik, foydali qazilmalarni qazib olish, shuningdek, qumli dehqonchilik bilan bog‘liqdir. Shu sababli, Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashish o‘rni va ularning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini o‘rganish nafaqat tarixiy-geografik, balki amaliy ahamiyatga ham egadir, chunki bu mintaqaning kelajakdagi ekologik va iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashga yordam beradi. Qizilqum sahrosi O‘zbekistonning eng yirik cho‘l hududi bo‘lib, mamlakatning shimoli-g‘arbiy qismini egallaydi va o‘zining qattiq iqlimi, qumli relyefi hamda o‘ziga xos tabiiy sharoiti bilan ajralib turadi. Ushbu mintaqa O‘zbekistonning tabiiy-geografik tizimida alohida o‘rin tutadi, chunki u nafaqat yirik foydali qazilma konlari, balki boy biologik xilma-xillikka ega hudud sifatida ham ahamiyatlidir. Qizilqumda aholining joylashuvi asosan suv manbalari, iqtisodiy faoliyat imkoniyatlari va transport yo‘llariga yaqinlik bilan belgilanadi. Tarixiy jihatdan bu hududda aholi daryo vodiylari, oazislar va quduqlar atrofida to‘plangan bo‘lib, bu joylarda ular asosan chorvachilik, qumli dehqonchilik va foydali qazilmalarni qazib olish bilan shug‘ullanib kelgan. Cho‘l sharoitining qattiqligi, suv tanqisligi va iqlimning

keskinligi aholining joylashuv zichligini past darajada saqlab turgan. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar, irrigatsiya tizimlarining rivojlanishi hamda transport infratuzilmasining kengayishi Qizilqumda yangi aholi punktlarining paydo bo‘lishiga turtki bermoqda. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, cho‘l sharoitida aholi joylashuvining tabiiy va ijtimoiy omillarini o‘rganish orqali ekologik muvozanatni saqlash, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash va barqaror yashash tizimini shakllantirish yo‘llarini aniqlash mumkin. Shu sababli, Qizilqum sahrosining tabiiy-geografik xususiyatlari va u yerdagi aholining joylashuv tizimini tahlil qilish bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qizilqum sahrosi O‘zbekiston hududida eng keng cho‘l maydonlaridan biri bo‘lib, uning tabiiy geografik sharoiti mamlakatning iqlimiy, ekologik va xo‘jalik tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu hududning o‘ziga xosligi shundaki, u nafaqat o‘zining keng qumli maydonlari, balki turli xil tabiiy resurslarga, xususan, oltin, uran, gaz va boshqa foydali qazilmalarga boyligi bilan ham ajralib turadi. Qizilqum hududining tabiiy sharoiti qattiq, iqlimi keskin kontinental bo‘lib, yozda harorat 45–50 °C gacha ko‘tariladi, qishda esa sovuq shamollar va kam yog‘in-sochin kuzatiladi. Shu sababli bu yerda yashash uchun qulay joylar juda cheklangan bo‘lib, aholi asosan suv manbalari, daryo vodiylari va oazislar atrofida to‘plangan. Tarixan bu hududda yashovchi aholi asosan chorvachilik, ovchilik va keyinchalik foydali qazilmalarni qazib olish bilan shug‘ullanib kelgan. Cho‘l sharoitida yashash uchun insonlarning tabiatga moslashuv darajasi yuqori bo‘lgan, ular suvni tejash, quduqlar qazish, chorvachilikni iqlimga moslashtirish kabi hayotiy tajribalarni avloddan-avlodga o‘tkazib kelishgan.

Adabiyotlar tahlili. Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashuv masalasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan tabiiy-geografik omillar, suv resurslari va ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka qaratilgan. [1] Karimov A. “O‘zbekiston tabiiy geografiyasi” asarida cho‘l hududlarining relyefi, iqlimi va tabiiy resurslari tahlil qilinib, Qizilqum sahrosi O‘zbekistonning eng quruq va kam aholi yashaydigan hududi sifatida tavsiflanadi. Muallif suv manbalari, ayniqsa Zarafshon daryosi va tabiiy quduqlarning aholi joylashuvidagi hal qiluvchi ahamiyatini ta’kidlaydi. [2] Rustamov X. “Cho‘l geografiyasi va ekologiyasi” nomli tadqiqotida Qizilqum hududining tabiiy landshaftlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi bilan bir qatorda, inson faoliyatining ekologik oqibatlarini ham chuqur tahlil qiladi. Uning fikricha, Qizilqumning tabiiy resurslaridan foydalanish va sanoat rivoji aholining joylashuv xaritasiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. [3] Xudoyberdiyev B. o‘zining “O‘zbekistonning cho‘l hududlarida aholi joylashuvi” nomli ilmiy ishida cho‘l aholisi tarqalishining tarixiy shakllanish bosqichlarini o‘rganadi hamda suv resurslariga yaqin joylashuvning iqtisodiy ustunliklarini ko‘rsatadi. U Qizilqumda qadimdan quduqlar atrofida shakllangan manzilgohlarning bugungi kungacha saqlanib

qolganini ilmiy asoslab beradi. [4] To‘xtayev M. “Markaziy Osiyo cho‘llarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi” nomli tadqiqotida Qizilqumda foydali qazilmalarni o‘zlashtirish jarayonlari, yangi aholi punktlarining paydo bo‘lishi va ularning hududiy rivojlanishdagi rolini yoritadi. Muallifning ta’kidlashicha, tabiiy resurslarning o‘zlashtirilishi bilan birga ekologik muammolar ham kuchayib bormoqda. [5] Usmonova N. “Qizilqum ekologik tizimining barqarorligi” nomli ilmiy maqolasida esa sahro ekologiyasi va aholi turmush tarzining o‘zaro ta’sirini o‘rganadi. U Qizilqum aholisi tabiat sharoitiga moslashgan holda yashab, an’anaviy chorvachilik va suvni tejovchi usullardan foydalanib kelayotganini ta’kidlaydi. Ushbu manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashuvi tabiiy, iqtisodiy va ekologik omillar birligi asosida shakllanib, mintaqaning barqaror rivojlanishi uchun bu omillar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot jarayonida Qizilqum sahrosining tabiiy-geografik tuzilishi, suv manbalari, iqlim sharoiti, demografik holati hamda xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi ilmiy manbalar, kartografik ma’lumotlar va statistik hisobotlardan foydalanildi. Shuningdek, masofadan zondlash usullari va geografik axborot tizimi (GAT) texnologiyalari orqali Qizilqumning relyefi, suv resurslari va aholi punktlarining joylashuvi tahlil qilindi. Mahalliy manbalardan olingan ma’lumotlar asosida aholining iqtisodiy faoliyat turlari, ularning suv manbalariga yaqinligi hamda transport yo‘llariga chiqish imkoniyatlari baholandi. Tadqiqot davomida joylarda kuzatishlar o‘tkazilib, aholining cho‘l sharoitiga moslashuv mexanizmlari, xususan, quduqlardan foydalanish, suvni tejash, va chorvachilikni iqlim sharoitiga mos tarzda yuritish usullari o‘rganildi.

1-Jadval. Quyidagi jadvalda Qizilqum sahrosining ayrim hududlarida aholining joylashuv zichligi va asosiy xo‘jalik turlari keltirilgan.

Hudud nomi	Aholi zichligi (km² ga nisbatan)	Asosiy xo‘jalik faoliyati	Suv manbai manzili
Zarafshon vodiysi	8-12 kishi	Dehqonchilik, chorvachilik	Zarafshon daryosi
Tomdi tumani	2-4 kishi	Chorvachilik, oltin qazib olish	Quduqlar
Uchquduq tumani	3-5 kishi	Uran va gaz qazib olish	Sun’iy suv manbalari
Buxoro vohasi chekka hududlari	6-9 kishi	Dehqonchilik, savdo	Amudaryo irmoqlari

Yuqorida keltirilgan jadval Qizilqum sahrosida aholining joylashuvini hududlar bo‘yicha tahlil qilish imkonini beradi va bu orqali mintaqadagi demografik hamda xo‘jalik faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Jadvaldagi ma’lumotlarga ko‘ra, aholining eng zich joylashgan

hududi Zarafshon vodiysi hisoblanadi, bu yerda suv resurslari nisbatan ko‘p bo‘lib, dehqonchilik va chorvachilik faoliyati uchun qulay sharoit mavjud. Vodiyning unumdor yerlari hamda Zarafshon daryosining doimiy suv oqimi bu joyda o‘troq hayot tarzining shakllanishiga turtki bo‘lgan. Shu bilan birga, Buxoro vohasi chekka hududlarida ham aholi zichligi o‘rtacha darajada bo‘lib, bu yerda Amudaryo irmoqlari orqali sug‘oriladigan maydonlarda dehqonchilik va savdo faoliyati rivoj topgan. Boshqa tomondan, Tomdi va Uchquduq tumanlari kabi markaziy cho‘l hududlarida aholi zichligi past bo‘lib, ularning iqtisodiy faoliyati asosan foydali qazilmalarni qazib olish va chorvachilik bilan bog‘liq. Bu joylarda tabiiy suv manbalari cheklanganligi sababli aholi asosan quduqlar va sun’iy suv manbalaridan foydalanadi. Shu jihatdan, jadval Qizilqum sahrosining tabiiy resurslar taqsimoti va iqtisodiy imkoniyatlari aholining joylashuviga qanday ta’sir qilayotganini aniq aks ettiradi.

Tadqiqot muhokamasi. Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashuvi bevosita tabiiy-geografik omillar, xususan, suv resurslarining mavjudligi, iqlim sharoiti, relyef va iqtisodiy imkoniyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Qizilqumning keng maydonlarida suv tanqisligi aholi joylashuvining asosiy cheklovchi omili hisoblanadi. Shuning uchun aholi asosan Zarafshon va Amudaryo daryolari atrofidagi vodiylarda, tabiiy quduqlar, artezian suv manbalari va oazislar yaqinida to‘plangan. Ushbu joylar cho‘l hududining nisbatan yashash uchun qulay qismini tashkil etib, tarixan qadimiy manzilgohlar ham aynan shu yerlarda shakllangan. Cho‘lning qattiq iqlimi, yozda ekstremal darajadagi issiqlik va qishda sovuq shamollar aholi faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, Qizilqumda yashovchilar asrlar davomida iqlim sharoitiga moslashgan turmush tarzini rivojlantirib kelganlar. Ularning asosiy mashg‘uloti chorvachilik, ayniqsa qo‘y va tuya boqish bo‘lib, bu tarmoqlar cho‘l sharoitiga eng mos iqtisodiy faoliyat turi hisoblanadi. So‘nggi yillarda esa foydali qazilmalarni qazib olish, xususan, oltin, uran, gaz va neft konlarining o‘zlashtirilishi Qizilqumning iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirib, yangi aholi punktlarining paydo bo‘lishiga olib kelgan. Masalan, Uchquduq, Tomdi, Zarafshon kabi tumanlar bu borada strategik hududlarga aylangan. Biroq bu jarayon bilan bir qatorda ekologik muvozanatning buzilishi, suv resurslarining kamayishi va cho‘l landshaftlarining degradatsiyasi kabi muammolar ham kuchaygan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Qizilqum sahrosida yashovchi aholining hayot sifati va ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirish uchun barqaror suv ta’minoti tizimini yaratish, ekologik muhofaza chora-tadbirlarini kuchaytirish hamda cho‘l hududlarida yashashga mos infratuzilmalarni kengaytirish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Qizilqum sahrosida aholining joylashuvi asosan tabiiy suv manbalari va iqtisodiy imkoniyatlarga bog‘liq holda shakllangan. Cho‘lning qattiq iqlimi, suv tanqisligi va transport infratuzilmasining cheklanganligi aholi zichligining past bo‘lishiga sabab

bo‘lgan. Shunga qaramay, so‘nggi yillarda foydali qazilmalarni o‘zlashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda infratuzilmani yaxshilash hisobiga Qizilqumda yangi aholi punktlari paydo bo‘lmoqda. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, cho‘l sharoitida yashovchi aholining hayot sifati va iqtisodiy faoliyati ekologik muvozanatni saqlagan holda rivojlantirilsa, Qizilqum sahrosi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini yanada mustahkamlovchi muhim mintaqaga aylanishi mumkin. Xulosa qo‘shimcha. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Qizilqum sahrosi sharoitida aholining joylashuvi tabiiy resurslarning mavjudligi, suv ta’minoti, iqlim sharoiti va iqtisodiy imkoniyatlarga bevosita bog‘liq bo‘lib, bu omillar mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab beradi. Cho‘l sharoitining murakkabligiga qaramay, aholi asrlar davomida tabiiy muhitga moslashgan holda yashashning o‘ziga xos tizimini shakllantirgan. Ular suvni tejash, chorvachilikni iqlimga moslashtirish, oazis va quduqlar atrofida yashash joylarini tashkil etish orqali hayotini davom ettirib kelgan. So‘nggi yillarda esa foydali qazilmalarni qazib olish, energetika sohasining rivojlanishi va infratuzilmaning kengayishi tufayli Qizilqum hududining iqtisodiy salohiyati ortib, yangi aholi punktlari paydo bo‘lmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon ekologik muvozanatga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, shuning uchun tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, yer va suv tizimlarini muhofaza qilish masalalari yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, cho‘l hududlarida aholining barqaror yashashini ta’minlash uchun ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni uyg‘unlashtirgan holda kompleks rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish zarur. Ayniqsa, suv resurslarini boshqarish, cho‘l ekologiyasini tiklash va yashil energiya texnologiyalarini joriy etish orqali Qizilqum sahrosida yashash sharoitlarini yaxshilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Karimov A. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.
2. Rustamov X. Cho‘l geografiyasi va ekologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019.
3. Xudoyberdiyev B. O‘zbekistonning cho‘l hududlarida aholi joylashuvi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
4. To‘xtayev M. Markaziy Osiyo cho‘llarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
5. Usmonova N. Qizilqum ekologik tizimining barqarorligi. – “Geografiya va tabiiy resurslar” jurnali, 2022, №3.